

DUCHOWOŚĆ KRZYŻAKÓW A LEKTURA. KSIĘGOZBIORY ZAKONU KRZYŻACKIEGO W PRUSACH

I.

Użytkowanie książek w zakonie krzyżackim wynikało z obowiązków kultowych, przepisów zakonnych i potrzeb praktycznych. Nakazana statutami codzienna służba boża¹ wymagała posiadania i używania odpowiednich – zwykle kilka rodzajów – ksiąg liturgicznych. Przepisy zakonne nakazywały także, by w każdym domu krzyżackim znajdowała się księga reguł, zwyczajów i ustaw zakonu, które należało regularnie odczytywać zgromadzonym braciom zakonnym². Wreszcie, zgodnie z powszechnym zwyczajem zakonnym w średniowieczu³, reguła krzyżacka nakazywała praktykę głośnego czytania podczas wspólnych posiłków. „We wszystkich domach – czytamy w regule – gdzie istnieje pełna liczba braci w konwencie (tj. 12 braci oraz jeden przełożony) należy zawsze czytać do stołu, a wszyscy jedzący mają słuchać w milczeniu, aby nie tylko ich usta przyjmowały pożywienie, ale także ich uszy karmiły się Słowem Bożym”⁴.

Używane do tej głośnej lektury przy stole teksty były pisane w języku niemieckim, bowiem – jak stwierdził słusznie H. Grundmann⁵ – ich odbiorcami, słuchaczami byli w domach krzyżackich przede wszystkim bracia rycerze, którzy wcale nie musieli znać łaciny⁶. W inwentarzach majątkowych domów krzyżackich spotyka się zapisy dotyczące „ksiąg niemieckich” („deutsche bucher”), „ksiąg niemieckich do czytania do stołu” („dutsche bucher czu tische czu lesen”), „ksiąg do stołu” („tischbucher”)⁷. Funkcje lektorów pełnili zapewne bracia kapłani. Statuty nakładały na nich zresztą obowiązek pobudzania żarliwości religijnej braci i czuwania nad gorliwym wypełnianiem obowiązków zakonnych⁸. W domu głównym – siedzibie wielkiego mistrza w Malborku, byli nawet specjaliści lektorzy, zwani „tischleser”, którzy wynagradzani byli jak inni bracia funkcyjni – pisarze, kapelani, dzwonnicy. Mieszkali oni razem z braćmi kapłanami⁹.

Nie ulega wątpliwości, iż zwyczaj czytania do posiłków był powszechny w domach krzyżackich, choć czasem nie przestrzegano go zbyt rygorystycznie. Już Piotr z Dusburga w pierwszej połowie XIV w., pisząc w swej „Kronice” o widzeniach brata Hermana z Królewca, przytacza skargę Matki Boskiej, że bracia przy posiłkach czytają rzadko – lub wcale nie czytają – o Chrystusie, jego Matce i życiu świętych, natomiast rozprawiają o czynach królów i władców, oraz o ziemskich próżnościach¹⁰. Zaś w jednym z utworów wierszowanych poświęconych krzyża-

kom („Liedt von ordensherren”), pochodzącym z połowy XV w., zanotowano o rycerzach zakonnych, iż „siedzą przy swym stole i słuchają często czytania”¹¹. Charakterystyczna jest tu również wypowiedź klarysek norymberskich z 1410 r.: domagały się one lektury przy stole w języku niemieckim powołując się na zwyczaj krzyżacki czytania ksiąg niemieckich w refektarzu¹². U krzyżaków do tego celu służyły przede wszystkim określone rodzaje tekstów – jak przekłady rymowane ksiąg biblijnych i żywotów świętych, przekłady wieszowane dzieł historiografii zakonnej i poezja historyczna, rzadziej inne jeszcze teksty¹³. Do problemu tego wrócimy jeszcze później.

Istniał zatem u krzyżaków zwyczaj wspólnego słuchania lektury dzieł, które ukazywały ideały religijne i rycerskie, które ożywiać miały pobożność braci, pobudzać ich zapał rycerski, zagrzewać do walki z poganami, niewiernymi. Nie było natomiast w zakonie krzyżackim innej praktyki, powszechnej w średniowiecznych klasztorach mniszycy – praktyki czytania indywidualnego, w formie „lektury postnej” i „lectio divina” przepisanej regułą benedyktyńską¹⁴, popularnej w wielu klasztorach późnego średniowiecza i propagowanej przez ówczesnych reformatorów życia zakonnego¹⁵.

Inwentarze domów krzyżackich notują wprawdzie indywidualne posiadanie ksiązek. I tak, prokurator zakonu w Rzymie, brat Piotr z Ornety (Wormdith), miał wśród rzeczy osobistych – spisanych po jego śmierci (1419) – sześć ksiąg, w tym dwie małe księgi liturgiczne¹⁶. W Świeciu znajdowała się księga, którą testamentem ofiarował bibliotece tego domu brat Otto, kapłan zakonu¹⁷. Podobne zapisy z własnych ksiązek uczynili bracia kapłani Szymon i Stefan dla księgozbioru domu w Grudziądzu¹⁸. Posiadanie ksiązek przez braci zakonnych przewidywały także statuty krzyżackie¹⁹. Wszystko to jednak były ksiązki podręcznikowe, teksty fachowe, które były potrzebne i pomocne przy wykonywaniu obowiązków i funkcji zawodowych: kapłańskich, administracyjnych, prawniczych, dyplomatycznych, medycznych. W Prusach zdecydowana większość ksiązek w domach zakonnych przeznaczona była albo do wspólnego użytku liturgicznego, albo do wspólnej lektury przy stole.

II.

Rekonstrukcję i poznanie średniowiecznych księgozbiorów krzyżackich w Prusach utrudnia bardzo fakt rozproszenia tych księgozbiorów w wyniku sekularyzacji zakonu w Prusach. Wiele także rękopiśmiennych ksiąg uległo wówczas – lub w czasach późniejszych – zniszczeniu; zaś nieliczne, które ocalały, znajdują się obecnie w wielu bibliotekach²⁰.

Wobec nikłego stanu zachowania średniowiecznych rękopisów z księgozbiorów krzyżackich ważne znaczenie dla poznania tych księgozbiorów mają inwentarze majątkowe domów zakonnych w Prusach. Zostały one zebrane w tak zwanych „Grosse Ämterbuch” i „Marienburger Ämterbuch”²¹. Wzmianki o ksiązkach są tu dość częste, choć informacje te nie zawsze są dokładne i pełne. Warto więc nieco uwagi poświęcić temu materiałowi źródłowemu.

Inwentarze majątkowe domów krzyżackich w Prusach pojawiają się już w drugiej połowie XIV w.²² Jednakże ksiąg – jak również innych „przedmiotów kościelnych” („kirschengerethe”) – brak jest w pierwszych inwentarzach. Występują one dopiero w inwentarzach Malborka od roku 1394²³, zaś w inwentarzach innych domów zakonnych jeszcze później, dopiero około 1415-1420 r., zwykle wśród „rzeczy kościoła” („kirchengerethe”, „in der kirche”) ²⁴. Kilka razy zanotowano w inwentarzach, iż wykaz ksiązek – razem z innymi przedmiotami kościelnymi – zapisano w odrębnym spisie, którego jeden egzemplarz miał komtur, drugi zaś brat kapłan²⁵.

Nie zawsze notowano księgi w inwentarzach dokładnie i starannie. Wydaje się, że komturowie i inni urzędnicy zakonu przykładali mniejszą wagę do ksiąg, aniżeli do innych składników majątku domów zakonnych. I tak zdarzają się w inwentarzach wpisy niedbale – mylono się w liczbie ksiąg²⁶; nie zawsze też notowano wszystkie księgi znajdujące się w domu zakonnym. Szczególnie wyraźny przypadek spotyka się w inwentarzach szpitala św. Elżbiety w Gdańsku, którym długi czas zarządzali krzyżacy. Oto w inwentarzu tego szpitala z 1443 r. zanotowano tylko 3 księgi liturgiczne, w inwentarzu zaś z 1449 r. 8 ksiąg liturgicznych i dwie inne, bez podania ich treści²⁷. Tymczasem wśród luźnych akt dawnego archiwum krzyżackiego odnaleziono spis ksiązek tegoż szpitala z 1443 r.²⁸ Brak w nim ksiąg liturgicznych, ale odnotowano tu 61 innych ksiąg, głównie treści religijno-dydaktycznej; było tu jednak również kilka dzieł historycznych i hagiograficzno-etnograficznych, oraz zbiór bajek Avianusa i Ezopa²⁹.

Księgi liturgiczne wyliczano zwykle w inwentarzach najbardziej szczegółowo. Były one księgami najpotrzebniejszymi w funkcjonowaniu wspólnoty zakonnej, zwracano więc na nie szczególną uwagę. Były one nadto często księgami luksusowymi – niektóre nawet w srebrnych oprawach z relikwiami świętych³⁰ – a więc księgami cennymi i drogimi. Wreszcie księgi liturgiczne stosunkowo łatwo było rozpoznać, a więc łatwiej też było dokładnie je odnotować. Natomiast inne księgi opisywano w inwentarzach majątkowych mniej dokładnie. Czasem wyliczano je tylko sumarycznie, jak na przykład: „summa der bucher: 20 bucher, 9 dutsche bucher” (Gdańsk – 1416)³¹, „item 15 dewtsche bucher” (Pokarmin-Brandenburg – 1437)³², lub „czwee und czwenczik angesmite bucher cleyn und gross” (Malbork – 1437)³³. Ogółem w inwentarzach majątkowych domów krzyżackich, zapisanych w „Grosse Ämterbuch” i „Marienburger Ämterbuch”, zamieszczono ponad 220 spisów księgozbiorów i notatek o księgach z lat 1383-1524, najwięcej jest ich z pierwszej połowy XV w.³⁴

Ta krótka – z konieczności – charakterystyka naszego materiału źródłowego pokazuje, że inwentarze domów zakonnych nie mogą dać pełnego, kompleksowego obrazu księgozbiorów krzyżackich w Prusach. Niemniej na podstawie tych inwentarzy można w przybliżeniu określić wielkość tych księgozbiorów, ustalić funkcje książki w życiu zakonnym krzyżaków, wyznaczyć obszary jej użytkowania przez krzyżaków.

III.

W porównaniu do innych bibliotek klasztornych późnego średniowiecza księgozbiory krzyżackie w Prusach nie były duże. Jest to zrozumiałe, zważywszy na podstawowy cel zakonu, którym miała być walka z poganami i obrona chrześcijaństwa, nie zaś modlitwa i praca, uprawianie życia religijnego, działalność duszpasterska i intelektualna. Największy księgozbiór – według inwentarzy – znajdował się w Malborku, siedzibie wielkiego mistrza zakonu. Tutaj zarządzał księgami – jak wszystkimi rzeczami kościelnymi – urzędnik zakonny zwany dzwonnikiem („glockmeister”). Inwentarz z 1394 r. wymienia 58 ksiąg w kościele zamkowym, zaś 45 lat później (w r. 1439) zanotowano ich już 83³⁵. Jedną księgę (mszał) miał ponadto wielki komtur w skrzyni podróźnej z przedmiotami liturgicznymi („gantze messegerete”), a 3 inne księgi liturgiczne należały do ogrodnika („gartmeister”) w Malborku³⁶. Natomiast nie wiadomo nic o księgach prywatnych wielkich mistrzów, bowiem inwentarz domu malborskiego nie notowały ich osobistego majątku³⁷. Ustawy zakonne przewidywały takie prywatne posiadanie ksiąg przez braci; po śmierci ich właściciela stawały się one własnością zakonu³⁸. Być może, iż zanotowany w inwentarzach wzrost w ciągu kilkudziesięciu lat księgozbioru malborskiego (niewielki co prawda, bo wynoszący tylko 25 kodeksów) był rezultatem włączenia do niego ksiąg pozostałych po wielkich mistrzach. Ale owo powiększenie księgozbioru malborskiego mogło także dokonać się drogą zakupu, albo produkcji nowych ksiąg przez braci kapłanów lub innych ludzi, opłacanych przez władze zakonu.

Malborska księga rachunkowa z lat 1399-1409 („Marienburger Tresslerbuch”) notuje między innymi także wydatki na zakup pergaminu do ksiąg, na ich kopiowanie, iluminowanie i oprawianie. W skryptorium malborskim szczególnie aktywni byli wówczas dwaj kapłani zakonni, Dawid i Arnold. Obaj nie tylko kopiowali księgi – głównie liturgiczne – i otrzymywali za to stosowne wynagrodzenie, ale również kupowali księgi dla wielkiego mistrza³⁹. Dawid występuje nadto jako organizator produkcji ksiąg: zlecał wykonanie opraw i okuć, iluminacji i notacji muzycznej oraz innych prac nad księgami. Pomocnikiem jego był kaligraf Jakub⁴⁰. Znani są też inni ludzie zatrudnieni w Malborku przy produkcji ksiąg: kopista Rafael, kapłan krzyżacki Mikołaj, który oprawiał księgi i zapewne też kopiował, dwaj iluminatorzy – Zygmunt rubrykator i Piotr malarz, wykonawca inicjałów. Dla wielkiego mistrza pracowali czasem również bracia spoza Malborka, jak Jan, kapłan krzyżacki z Sobowicz, który w 1402 r. przepisał jakąś księgę niemiecką⁴¹. Jak się wydaje, skryptorium malborskie produkowało księgi również na użytek innych domów zakonnych. I tak dla marszałka zakonu, rezydującego w Królewcu, kopiowano w Malborku księgi przywilejów krzyżackich w języku niemieckim⁴².

W Królewcu – drugim co do znaczenia po Malborku zamku krzyżackim w Prusach – inwentarze z lat 1434-1438 zanotowały 73 księgi⁴³. W Elblągu były w 1440 r. 64 księgi, tyle samo w siedzibie komtura w Pokarminie (Brandenburg – 1437). Bałga, kolejna siedziba komtura, miała w 1437 r. 41 ksiąg; Ostróda (1437) – 36 ksiąg, zamek krzyżacki w Gdańsku (1428) – 32 księgi, a w Toruniu (1437) było w domu zakonnym tylko 27 ksiąg. Inne domy krzyżackie w Prusach, będące siedzibami komturów, miały w XV w. przeciętnie od 30 do 25 ksiąg, niektóre zaś

jeszcze mniej⁴⁴. Najmniejsze domy – siedziby niższych urzędników i folwarki zakonne – posiadały od jednej do kilku ksiąg. W grupie tej jednakże ilością posiadanych kodeksów wyróżniały się domy w Przemarku (1441) – 22 księgi, Rogoźnie (1438) – 14 ksiąg i Kętrzynie (Rastenburg, 1420) – 11 ksiąg⁴⁵.

Dużą część ksiązek w domach zakonnych – jak wynika z inwentarzy – stanowiły księgi liturgiczne. I tak, w Malborku (1439) ksiąg liturgicznych było prawie 50% ogólnej liczby ksiązek, w Królewcu (1434) – 44%, w Starogrodzie Chełmińskim (Althaus), w inwentarzu z 1412 r. zanotowano tylko księgi liturgiczne, a w inwentarzu z 1441 r. było ich 68%, w Gdańsku (1428) – 62,5%, w Elblągu (1440) – 58%, w Bałdzie (1437) – 51%; w Pokarminie (1437) – 50%. Co więcej, w inwentarzach niektórych domów – jak Golub (1413-1449), Nieszawa (1416-1421), Papowo (1419-1440), Ragneta (1412-1447) i innych jeszcze – odnotowano wyłącznie księgi liturgiczne⁴⁶.

Inne księgi, wymieniane w inwentarzach, można podzielić na dwie podstawowe grupy: 1) książki łacińskie, z których korzystała głównie mała grupa braci kapłanów i 2) książki niemieckie, przeznaczone do głośnego czytania wszystkim braciom konwentu. Dodać tu należy, że ów podział – wynikający nie tylko z kryteriów formalnych, językowych – stosowali też sami krzyżacy notując wielokrotnie książki swoich domów zakonnych w takich właśnie grupach: „kirchenbucher”-„sangbucher”, „latinische bucher”, „deutsche bucher”⁴⁷.

Wśród łacińskich ksiąg inwentarze odnotowały różne teksty biblijne (całe Biblie⁴⁸, poszczególne księgi biblijne⁴⁹, „novum testamentum”⁵⁰), dalej komentarze biblijne i postylle, zbiory kazań⁵¹; także pomocnicze piśmiennictwo kaznodziejskie, jak rozpowszechnione w średniowiecznych bibliotekach dzieło franciszkanina Bartłomieja Anglika „De rerum proprietatibus”⁵² czy popularny zarys doktryny chrześcijańskiej „Compendium theologiae veritatis” dominikanina Hugona Ripelin ze Strasburga⁵³. W kilku domach zakonnych znajdowało się też bardzo rozpowszechnione w średniowieczu dzieło biblijno-historyczne „Historia scholastica” Piotra Comestora⁵⁴ oraz słownik biblijny „Catholicon” Jana de Balbis z Genui⁵⁵. Kilka dzieł prawniczych, które odnotowały inwentarze, dotyczyło prawa kanonicznego⁵⁶. Wreszcie w Królewcu znalazła się słynna encyklopedia historyczna „Speculum historiale”, napisana przez dominikanina Wincentego z Beauvais⁵⁷ – dzieło o sławnych ludziach, od Adama do cesarza Fryderyka II.

Uzupełnieniem tego wykazu łacińskich ksiąg w pruskich domach krzyżackich – nie zawsze dokładnie i szczegółowo zapisanych w inwentarzach – jest katalog ksiązek, które w roku 1541 i 1543 przejął z zamku Tapiawa do książęcej biblioteki w Królewcu bibliotekarz Felix König – Polyphemus⁵⁸. Katalog ten wylicza ponad 300 kodeksów, a tylko około 20 z nich było księgami liturgicznymi. Reszta ksiąg rękopiśmiennych w tym katalogu zawierała teksty z zakresu teologii popularnej i duszpasterstwa⁵⁹, dzieła prawnicze, kilka zaledwie dzieł medycznych i teksty niemieckie: rymowane kroniki zakonne oraz piśmiennictwo religijno-dydaktyczne⁶⁰. Księgozbiór ten powstał jeszcze przed 1470 r. Był wyodrębniony od księgozbioru konwentu w Tapiawie⁶¹ i spełniał rolę centralnej biblioteki zakonu w Prusach. Jego zasób tworzyła prawdopodobnie biblioteka wielkiego mistrza zabrana z Malborka, powiększona o księgi z zamków krzyżackich znajdujących się na obszarach

przyłączonych do Polski po pokoju toruńskim (1466)⁶². Po sekularyzacji zakonu w Prusach włączono do tej biblioteki może również część ksiąg z innych domów krzyżackich⁶³.

Zdziwienie budzi brak w inwentarzach wielu domów krzyżackich w Prusach księgi reguł i ustaw zakonnych. Według statutów krzyżackich w każdym domu miała znajdować się taka księga i w określonych przepisami dniach należało ją odczytywać braciom⁶⁴. Posiadać je zatem musiała większość domów zakonnych, jeśli nie wszystkie. Tymczasem odnotowały ją tylko – pod różnymi nazwami: „privilegiarium”, „privilegia des ordens”, „regel”, „ordenbuch” – inwentarze Starogrodu Chełmińskiego, Barcian, Pokarmina, Elbląga, Ostródy, Radzyna, Rogoźna, Człuchowa, Torunia⁶⁵ i może Królewca⁶⁶. Brak ich jednak w inwentarzach Malborka, Grudziądz⁶⁷ oraz innych domów, które były siedzibami komturów. Być może, iż owe księgi reguł i ustaw zakonnych znajdowały się wśród tych, które inwentarze wymieniają tylko ogólnie jako „księgi przykute” łańcuchami do ławy (lub pulpitu), „księgi łacińskie” lub „księgi niemieckie”. Prawdopodobnie jednak często nie zapisywano ich wcale w inwentarzach.

Grupą ksiąg i tekstów najbardziej interesującą historyka – bo znajdowały one najszerzy odbiór w domach zakonnych – były dzieła, utwory w języku niemieckim – „księgi niemieckie”, przeznaczone głównie do głośnego czytania podczas wspólnych posiłków. W Malborku inwentarze z 1394 i 1398 r. wymieniają 12 ksiąg niemieckich; w ciągu lat ich liczba wzrastała i w 1439 r. było już 20 takich ksiąg. W innych domach zakonnych – nawet małych, jak Przezmark, Grunhoff, Lochsteten – było od kilku do 11-15 „ksiąg niemieckich”⁶⁸. Niektóre inwentarze wymieniają także tytuły lub nazwy owych ksiąg niemieckich⁶⁹. Pozwala to na dokładniejsze określenie charakteru, treści lektur, które kształtować miały duchowość braci zakonnych.

Jest to przede wszystkim piśmiennictwo religijno-dydaktyczne; spotyka się jednak również wierszowane przekłady kronik oraz utwory niemieckiej poezji rycersko-dworskiej.

Najczęściej inwentarze wymieniają dwa obszernie dzieła hagiograficzne. Jedno, to pisany wierszem „Passional” z końca XIII w. – typowy utwór hagiograficzno-dydaktyczny, w którym opowiedziano historię Chrystusa i apostołów, oraz życie i cuda 75 świętych. Przyjmuje się, że autorem „Passional” był jakiś krzyżak, a sam utwór powstał zapewne w Prusach. Znajdował się on w 9 domach zakonnych, zaś w Malborku były dwie jego wersje („daz grose passionale, daz cleyne passionale”)⁷⁰. Drugim dziełem hagiograficznym, popularnym u krzyżaków – zapisano je w inwentarzach sześciu domów zakonnych – był „Väterbuch”⁷¹. Ten liczący ponad 40 tysięcy wierszy utwór, zawiera opowieści o życiu świętych „ojców”, pustelników-eremitów (m.in. legendę o kuszeniu św. Antoniego), o życiu męczenników i wyznawców, wraz z pobożnymi wskazówkami i naukami. „Väterbuch” kończy się przedstawieniem Sądu Ostatecznego i prezentacją „sprawiedliwych”, wybranych przez Boga, wśród których – obok franciszkanów i dominikanów – znaleźli się też bracia zakonu krzyżackiego, nazwani „rycerzami Marii” („Marie ritter”). Mszczą oni rycersko zniewagi wyrządzone jej ukochanemu Synowi, chętnie przyjmują śmierć w boju i często ją znajdują, pokryci ranami⁷². Uważa się powszechnie, iż „Väterbuch” napisany został

przez autora „Passional”, a oba te wierszowane utwory hagiograficzne należą do ważnych osiągnięć krzyżackiej poezji religijno-dydaktycznej⁷³.

W Malborku, Elblągu i Ostródzie czytano ponadto do stołu popularną w średniowieczu, egzotyczną legendę o nawróceniu pogańskiego księcia Indii „Barlaam und Josephat”, w wierszowanym opracowaniu Rudolfa z Ems⁷⁴. Pojawiają się także w różnych domach zakonnych inne utwory hagiograficzne: w Malborku – jak się wydaje – były poczytne „Dialogi” papieża Grzegorza Wielkiego w niemieckim opracowaniu⁷⁵, w Człuchowie utwór o św. Jerzym i „księżą o życiu Doroty” (z Mątów), pruskiej pokutnicy, pióra jej spowiednika i uczonego teologa Jana z Kwidzyna⁷⁶. Dwa inne jeszcze dzieła hagiograficzne – w Królewcu „buch de sancto Nicolao”, a w Starogrodzie Chełmińskim „buch de sancta Barbara” – były może pisane po łacinie; choć nie można całkowicie wykluczyć i tej możliwości, iż były to teksty niemieckie⁷⁷.

Inną grupą piśmiennictwa religijno-dydaktycznego, odnotowaną w inwentarzach, to niemieckie tłumaczenia Biblii, Ewangelii oraz parafrazy ksiąg biblijnych. Wśród „ksiąg niemieckich” ten rodzaj piśmiennictwa wymieniany jest często i tworzył on – obok hagiografii – grupę najważniejszą. Teksty takie znajdowały się w księgozbiorach Malborka, Królewca, Elbląga, Torunia – a więc w głównych domach zakonnych w Prusach. Występują one jednak również w księgozbiorach innych domów, jak Ostróda, Człuchów, Grudziądz, Gniew; a nawet w małych zupełnie, jak Grunhoff – folwarku krzyżackim w komturii królewieckiej, gdzie zanotowano w r. 1447: „2 deutsche ewangelienbucher”⁷⁸. Inwentarze odnotowały w kilku domach krzyżackich księgi niemieckiej Biblii lub Ewangelii⁷⁹; czasem też wymieniane są niemieckie, albo niemiecko-łacińskie psalterze⁸⁰. Pojawiają się nadto, znane z zachowanych tekstów i kopii, wierszowane parafrazy biblijne: „Hester”, „Judith”, „Hiob”, „Maccabäer” i „Apokalipse” Henryka von Hesler – wybitne dzieło średniowiecznej literatury niemieckiej, również niemieckie opracowanie prozą Dziejów Apostolskich⁸¹. W Królewcu i Ostródzie znajdował się też napisany w początkach XIII w. wierszowany utwór „Kindheit Jesu” Konrada von Fussesbrunnen, którego źródłem były popularne w średniowieczu apokryfy⁸². Zanotowano wreszcie – w księgozbiorach Królewca, Malborka i Ostródy – niemiecki przekład w prozie komentarzy św. Tomasza z Akwinu do Ewangelii, zwanych w średniowieczu „Catena aurea”⁸³.

Owe wierszowane parafrazy biblijne, czy – jak się je często nazywa – krzyżacka epika biblijna, realizowały określony program dydaktyczny. Biblijni bohaterowie – jak Judyta, która dla ratowania ludu bożego zabiła pogańskiego Holofernesa, lub Machabeusze, kapłani-królowie, którzy walczyli z pogańskimi Seleucydami – mieli być wzorem i przykładem dla rycerzy zakonnych. Szczególnie postacie Machabeuszów – wojowników dla sprawy bożej, były popularne w tekstach krzyżackich. Pojawiają się oni już w „Prologu” do reguły krzyżackiej, przejęci tu z bulli papieża Honoriusza III (1221), który porównał rycerzy zakonnych do „nowych Machabeuszów” („novi sub tempore gratiae Machabei”⁸⁴). Piotr z Dusburga i Mikołaj z Jeroschyna – dwaj kronikarze krzyżaccy z pierwszej połowy XIV wieku – pisali o braciach zakonnych, iż walczyli oni jak Machabeusze z wrogami wiary i rozszerzali dzielnie granice chrześcijaństwa⁸⁵.

Krzyżacka epika biblijna – i historyczna także – w języku niemieckim, przeznaczona wyraźnie dla edukacji religijno-rycerskiej braci, rozwinęła się najpełniej za czasów wielkiego mistrza Ludera z Brunzshwiku (1331-1335) i jego następcy Dietricha von Altenburg (1335-1341)⁸⁶. Sama rymowana forma tych utworów, a także użyte w nich zwroty odwołujące się do słuchaczy, świadczą o tym, iż były to utwory przeznaczone głównie do głośnego czytania i słuchania⁸⁷. Utwory te nie były zresztą prostym jedynie przekładem: teksty biblijne przeplatały się tu z komentarzami, pouczeniami, a nawet krytykę współczesnych stosunków politycznych i społecznych⁸⁸. W wierszowanym opracowaniu biblijnej księgi Hioba wyraźnie obecna jest nuta radości i pochwały życia rycerskiego. Utwór kończy się strofami na cześć wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg, dzielnego i mądrego rycerza zakonnego, „odważnego jak lew” („er hatte eynes lewen mut”) oraz opisem jego dwóch zwycięskich wypraw przeciw Litwinom⁸⁹.

Epika biblijna dominowała w księgozbiorach krzyżackich, choć nie wyczerpywała całego piśmiennictwa religijno-dydaktycznego w języku niemieckim, jakie posiadały pruskie domy zakonne. Inwentarze zanotowały nadto egzemplarze innych jeszcze dzieł tego gatunku. W trzech domach krzyżackich znajdowała się „Summa Johannis” – niemieckie opracowanie znanego i popularnego dzieła na temat spowiedzi Jana von Freiburg (zm. 1314)⁹⁰. Inwentarz Ostródy zanotował księgę „bruder Bertol”⁹¹. Pod nazwą tą kryje się zapewne inne niemieckie opracowanie „Summa confessorum” Jana von Freiburg, dokonane po r. 1350 przez dominikanina Bertolda. Owa „Rechtssumme” brata Bertolda, posiadająca alfabetyczny układ rzeczowy całego materiału, popularna była jeszcze w XVI w., jako podręcznik moralności i prawa dostępny dla ludzi świeckich⁹². W Ostródzie była też jakaś inna księga niemiecka – zapewne zbiór kazań o Matce Boskiej⁹³, natomiast w Toruniu i Elblągu odnotowano popularne dzieło religijno-dydaktyczne „Spiegel menschlichen Heils”, wierszowane opracowanie niemieckie „Speculum humanae salvationis”, przeznaczone jako lektura dla ludzi świeckich i tłoczone w XV w. jako książka ksylograficzna, w zachowanych rękopisach posiadające blisko 200 ilustracji objaśniających tekst⁹⁴. W Człuchowie inwentarz z 1437 r. odnotował nadto niemiecki wykład „Dziesięcioro przykazań” i „Ojciec nasz”, oba teksty również bardzo popularne w XV w., rozpowszechnione nie tylko w formie rękopiśmiennej, ale także książki ksylograficznej⁹⁵.

Badacze pisząc o niemieckojęzycznej poezji historycznej krzyżaków wskazują słusznie na jej funkcje dydaktyczne. Poezja ta miała nie tylko przekazywać tradycję zakonu. Miała ona przede wszystkim przedstawić bohaterstwo walki krzyżaków z poganami, pokazać Prusy i Inflanty jako obszar rycerskich zmagania braci zakonnych z nieprzyjaciółmi Chrystusa. Taki był cel napisanej w końcu XIII w. przez jakiegoś krzyżaka „Kroniki inflanckiej” („Livländische Reimchronik”)⁹⁶. Również niemieckie wierszowane tłumaczenie, a właściwie opracowanie, „Kroniki” Piotra z Dusburga, dokonane przez Mikołaja z Jeroschina na polecenie wielkiego mistrza Ludera z Brunzshwiku i jego następcy, Dietricha von Altenburg – miało pokazać ową rycerską przeszłość zakonu, wspomaganego przez Boga. Sam Jeroschin stwierdził, iż „Kronika” jego miała pokazać „wszystkim ludziom niemieckim cuda i znaki boże, które zdarzyły się w Prusach, według dobrego przyzwolenia boskiego”⁹⁷.

Tymczasem według inwentarzy obie te rymowane kroniki krzyżackie pojawiają się bardzo rzadko w księgozbiorach domów zakonnych. „Lyfflendische cronika” zanotowana została tylko w Malborku i Toruniu⁹⁸, a „cronika von Pruessen” („die preusche cronica”) była tylko w Malborku i Królewcu⁹⁹. Można więc przypuszczać, że czytano do stołu niemieckie kroniki krzyżackie tylko w tych domach zakonnych, gdzie szczególnie często przyjmowano „gości” zakonu, a więc rycerzy z krajów niemieckich, którzy przybywali do Prus, by wspomagać krzyżaków w ich walkach.

Jednakże, czy można wykluczyć całkowicie z krzyżackiego programu edukacji braci zakonnych epikę historyczną? Może po prostu również w tym przypadku zapisy inwentarzowe są niedokładne? Ewentualność taką trzeba wziąć pod uwagę, choć teksty historiograficzne – jak się wydaje – notowano w inwentarzach dość sumiennie. W księgozbiorach Człuchowa (1437) i Elbląga (1440) odnotowano niemiecką wersję jakiejś „kroniki rzymskiej” („romische cronica”) ¹⁰⁰.

Do poezji historycznej zaliczyć można również opracowanie niemieckie eposu rycerskiego – zapewne poety niemieckiego z pierwszej połowy XIII w., Strickera – odnotowane w księgozbiorach Malborka (2 egzemplarze), Królewca, Torunia i Człuchowa¹⁰¹. I wreszcie w Królewcu, z kręgu niemieckiej epiki rycersko-dworskiej, znalazł się jeszcze poemat dydaktyczny „Welsche Gast” Thomasina von Zerklaere, napisany w początkach XIII w. i skierowany do środowiska rycerskiego; dawał on rycerzowi wiedzę o świecie, w jakim żył, o postępowaniu godnym i niegodnym rycerza¹⁰². W sumie jednak epika historyczna – w świetle inwentarzy – stanowiła drobną część księgozbiorów krzyżackich. Dominowała w nich – poza księgami liturgicznymi, oczywiście – poezja religijna, hagiograficzna i biblijna głównie¹⁰³. Tu jednak koniecznie trzeba zwrócić uwagę na fakt, iż granice między poezją religijną a historyczną w używanych przez krzyżaków tekstach zacierała się niejednokrotnie¹⁰⁴. Parafraza biblijnej Księgi Hioba – o czym wspomniano już wyżej – zawiera pochwałę życia rycerskiego, a nieznaną autor poszerzył tekst biblijny m.in. opisem dwóch wypraw litewskich „odważnego jak lew” wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg. Ostatni z wielkich utworów krzyżackiej poezji religijno-biblijnej, „Historien der alden e”, napisany w latach 1340-1350, jest zarysem historii starotestamentowej, zbliżonym formą i treścią do ulubionych wówczas „kronik świata”¹⁰⁵. Natomiast w niemieckich rymowanych kronikach krzyżackich – a także w łacińskiej „Kronice pruskiej” Piotra z Dusburga – materiał historyczny przeplata się z religijnymi pouczeniami i podkreśleniem znaczenia walki z niewiernymi, poganami.

IV.

Czytane do stołu w domach zakonnych „księgi niemieckie” – głównie epika biblijna i hagiograficzna, jak wynika z inwentarzy – miała dać braciom poczucie uczestniczenia w tajemnicach wiary. Jednocześnie teksty te miały kształtować określone postawy i emocje religijne. Przywoływany często w tekstach krzyżackich przykład starotestamentowych bojowników bożych, a także inne przykłady świętych i wielkich poprzedników, miały rozbudzać w braciach idee rycerstwa chrześcijańskiego, zagrzewać do walki z poganami, do walki w obronie chrześcijaństwa, rozszerzenia jego granic. Takie były również funkcje innych tekstów religijnych i

dydaktycznych oraz epiki historycznej¹⁰⁶, czytanych braciom w domach zakonnych. Czy jednak utwory te – odnotowane w inwentarzach, czytane głośno zgromadzonym braciom – uznać można za odbicie indywidualnego życia religijnego, duchowości krzyżackiej w Prusach średniowiecznych¹⁰⁷?

Z pewnością teksty te – owe „księgi niemieckie” czytane do stołu w domach zakonnych – odzwierciedlały idee religijno-rycerskie, aprobowane w zakonie krzyżackim, zgodne z jego tradycją. Jednakże były to idee „stacjonarne”, jakby zamknięte w tych tekstach. W różnym stopniu i w różny sposób mogły być one przez braci przyswajane, a potem realizowane. Zależało to przecież od różnorodnych czynników psychologicznych i umysłowych (skupienia i uwagi, poziomu wykształcenia i zrozumienia tekstu) słuchającego tej lektury krzyżaka. Zaś o indywidualnym odbiorze treści tych wspólnych lektur w masach braci zakonnych nic pewnego powiedzieć nie można.

Zatem odnotowane w inwentarzach księgozbiory domów krzyżackich w Prusach pokazują jedynie tendencje i kierunki wychowawcze, treści programu edukacyjnego, który miał kształtować umysłowość, pojęcia religijne i moralne, postawy i emocje braci zakonnych. Są więc owe księgozbiory domów zakonnych jedynie elementem pomocniczym w badaniu duchowości krzyżackiej¹⁰⁸.

Przypisy

¹ Regel, 8: „Ad horas canonicas tam nocturnas quam diurnas clerici et layci communiter adveniant...” – „Die Brüder phaffen unde leigen sulen gemeinliche kumen tages unde nahtes zu Gotes dieneste unde zu ir geziten...”; por. też Gesetze, 23 – M. Perlbach (ed.), *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, Halle a. S. 1890, s. 34-35, 72.

² Gesetze 17, 27 – Perlbach, *Statuten*, s. 71, 74; por. też przyp. 64.

³ Czytanie do stołu nakazywała Regula benedyktyńska (rozdział XXXVIII). Całościowego przedstawienia tej problematyki – tak ważnej dla klasztornej edukacji religijnej i kultury piśmiennej w średniowieczu – ciągle jeszcze brak. Nie wiadomo też, jak zmieniały się te lektury, w różnych krajach i epokach – zob. P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters*, Stuttgart 1959, s. 22-23; ponadto H. Hauke, *Die Tischlesung im Kloster Tegernsee im 15. Jahrhundert nach dem Zeugnis seiner Handschriften*. „Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige” 83 (1972), s. 220-228.

⁴ Regel, 13: „Preterea observandum est, ut in omnibus domibus, ubi numerus fratrum ad integritatem conventus est completus... leccio continue ad mensam habeatur, quam omnes in mensa edentes sub silentio audiant, ne sole eis fauces sumant cibum, sed et aures esuriant Dei verbum...” – Perlbach, *Statuten*, s. 41.

⁵ H. Grundmann, *Deutsches Schrifttum im Deutschen Orden*. „Altpreussische Forschungen” 18 (1941), s. 36-37.

⁶ Przepisy zakonne zabraniały braciom – bez zgody przełożonych – nauki czytania; Gesetze, 1: „Illiterati fratres non debent sub habitu sine licencia litteras discere, sed qui sciverint ante, licite poterunt usitare” – Perlbach, *Statuten*, s. 61.

⁷ Grudziądź, r. 1413: „item 3 tischbucher”, podobnie w inwentarzu z r. 1414; Kowalewo (Schönsee), r. 1419: „8 dutsche bucher czu tische czu lesen”, podobnie w inwentarzu z r. 1421: „8 dutsche bucher czum tischlesen” – *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, wyd. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 600, 602, 417, 418 (publikacja ta cytowana dalej w skrócie: GAB). Por. też niżej, przypis 31.

⁸ Prolog, 5: „... [cleric] tamquam scintille in medio discurrentes pacis tempore ad laycos fratres exhortationes de observancia regulari faciunt... Sed ad arma convolantibus sanguinem uve et mori, memoriam scilicet crucifixi Domini ostendentes, ad virtutem acuant preliandi”; Gesetze, 2: „Sacerdotes et clerici fratres..., quos commendat consecracionis sanctimonia, ordinis excellencie, fervor religionis et zelus observantie regularis” – Perlbach, *Statuten*, s. 26, 64.

⁹ Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410-1420, wyd. W. Ziesemer, Königsberg 1911, s. 319 (r. 1418): „item 5 fird. dem tischleser Nicolao, item 5 fird. dem andern tischleser“ – zatem było ich dwóch w 1418 r.; por. też w indeksie „Tischleser”. Jeden z takich lektorów, Jan Hassen, występuje później jako kapelan.

¹⁰ Petri de Dusburg Cronica terre Prussie, III, 81 (Scriptores rerum Prussicarum, t. I, Leipzig 1861, s. 95).

¹¹ „Sie sossen zu ihrem tische und horten ofte lesen” – M. Toeppen, w „Altpreuussische Monatsschrift” 9 (1872), s. 239; zob. też H. Grundmann, op. cit., s. 38.

¹² Por. W. Ziesemer, Catena aurea. „Altpreuussische Forschungen” 19 (1942), s. 187.

¹³ Na temat literatury zakonu krzyżackiego pisali: W. Ziesemer, Die Literatur des Deutschen Ordens in Preussen, Breslau 1928; K. Helm, W. Ziesemer, Die Literatur des Deutschen Ritterordens, Giessen 1951; G. Eis, Deutschordensliteratur, (w:) Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte, I² (1956), s. 244-251; G. Jungbluth, Literarisches Leben im Deutschen Ritterorden, (W:) H. Neu, G. Jungbluth, Zur Geschichte des Deutschen Ordens, Köln-Wien 1969, s. 27-51.

¹⁴ Lekturę indywidualną mnichów nakazywała Regula św. Benedykta (rozdział XLVIII), a książki do czytania w klasztorach benedyktyńskich wypożyczano na początku Wielkiego Postu – zob. K. Christ, In caput quadragesimae. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 60 (1943), s. 33-59. – Istnieją tylko pojedyncze świadectwa z XV w. wypożyczania przez braci zakonnych książek z bibliotek domów krzyżackich, ale poza Prusami, jak w Marburgu – B. Sommerland, Die Bibliotheken des deutschen Ordens in seinen deutschen Balleien. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 47 (1930), s. 10.

¹⁵ Por. tu np. zalecenia Jana Gersona w „De libris legendis apud Carthusiensis”, który pisał, że tematyka tych lektur może być różnorodna, zależnie od indywidualnego usposobienia i stanu ducha; lektura ta ma prowadzić do rozwoju pobożności i życia religijnego – zob. R.B. Marks, The medieval manuscript library of the Carterhouse of St. Barbara in Cologne, Salzburg 1974, t. I, s. 142-144.

¹⁶ Das Marienburger Ämterbuch, wyd. W. Ziesemer, Danzig 1916 (dalej cytowane MAB), s. 164: „... item 2 buchir mit unsers ordensregil, eyns dutsch, das andir latin, item 1 cleyner breviare und noch 1 cleyner diurnal, item 1 buch de regimento principum, item 1 buch de gestis regum Francorum”, a ponadto (tamże, s. 163) „item 2 kasten, do man des ordens schriffte obir land inne furent”. – Były to więc wszystko teksty potrzebne i pomocne do wykonywania funkcji dyplomatycznych.

¹⁷ GAB, s. 624-1427: „item eyn neue collectare, daz her Otthe hath geczuget und gelassen per testamenta” podobny zapis w inwentarzu z 1434 r. (s. 625).

¹⁸ GAB, s. 608-1440: „item 3 sermocionalia hat her Symon, dem got gnade, czur kirche gegeben”; s. 610-1447: „item 4 bucher van her Steffan us der probisteyn”.

¹⁹ Perlbach, Statuten, s. 135 – Capitelsbeschlüsse (1264-89): „Swâ ein brüder paffe stivet, swat der bûche laisset...”; s. 139 – ustawy Burcharda von Schwanden (1289): „Wir wollen, daz alle die bûch, die blîbent von den brüderen, die sterbent...”

²⁰ Brak dotąd globalnego wykazu, katalogu rękopisów, pochodzących ze średniowiecznych księgozbiorów krzyżackich w Prusach. Część tych rękopisów w języku niemieckim, które zachowały się w Królewcu, opisał E. Steffenhagen, Die altdeutschen Handschriften zu Königsberg. „Zeitschrift für deutsches Alterthum” 13 (1867), s. 501-574; por. też D. Schmidtke, Repräsentative deutsche Prosa-Handschriften aus dem Deutschordensgebiet, (w:) V. Honemann, N. F. Palmer (ed.), Deutsche Handschriften 1100-1400. Oxford/Kolloquium 1985, Tübingen 1988, s. 352-371.

²¹ Wydał je W. Ziesemer w dwóch publikacjach: Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens, Danzig 1921 (GAB); Das Marienburger Ämterbuch, Danzig 1916 (MAB). Na nich oparte są nasze rozważania.

²² Por. tu Wstęp do obu publikacji cytowanych wyżej, przypis 21. – Według statutów krzyżackich zresztą każdy urzędnik-brat zakonny miał na rocznej kapitule złożyć sprawozdanie „mit geschribener rechnunge der gulde unde der schult”; również każdy zwierzchnik zakonny miał wymagać od swego urzędnika sprawozdania „mit schrifte... wie er daz hûs habe entphangen unde wie er lâze ez an gelde unde an schulde” – Gesetze, II b; Gewohnheiten, 7a – Perlbach, Statuten, s. 59-60, 96-97. Por. też uwagi na temat tych inwentarzy: D. Schmidtke, op. cit., s. 357-358.

²³ MAB, s. 124: „in der kirchen“ z podziałem – „die latinische buchern“ i „dy duczchen bucher“. – Dokładniej pierwsza wzmianka o księdze liturgicznej (mszał) znajduje się w inwentarzu rzeczy wielkiego komtura z 1383 r.: „1 lade mit ganczen messegerete, kelche, ampole, glocke unde buch“ – MAB, s. 1.

²⁴ Inaczej w inwentarzu Człuchowa z 1420 r., gdzie wymieniono dość dokładnie szaty i naczynia liturgiczne, relikwiarze itd., ale nie odnotowano ksiąg (!) – GAB, s. 654-655; spis książek tego domu zakonnego znajduje się dopiero w inwentarzu z 1437 r. – GAB, s. 667. – Jeszcze inaczej wygląda to w inwentarzu ze Świecia (1424 r.); zapisano tu „in der kirche“: „1 schog armbrost, 1 steynbuchsen, 8 lotbuchsen..., 4 tonnen pulver..., 1 tonne salpeter, 600 schog pfeile“, natomiast żadnych ksiąg ani przedmiotów liturgicznych (!) – GAB, 622. Księgi i przedmioty liturgiczne występują dopiero w inwentarzu tego domu z 1427 r. – GAB, s. 624.

²⁵ Np. w inwentarzu majątkowym Gniewa z 1431 r.: „Primo kirchengerethe also als ym geantwert ist von her Michel Kochmeister noch usweyunge der awsgesneten czedelen, der die pristerherren eyne haben und eyne der kumpthur“ – GAB, s. 747. Podobnie w inwentarzu z Człuchowa (z 1433 r.): „Czum ersten das kirchengerethe: wie vil des ist, hat der kumpthur und der chorherre in schriften“; tak samo w inwentarzach z 1435 i 1437 r. – GAB, s. 658, 662, 664.

²⁶ Np. w inwentarzu z Gdańska zanotowano w 1416 r. „9 dutsche bucher“, w 1418 – 19 (!) ksiąg niemieckich, w 1428 – znowu 9 ksiąg niemieckich – GAB, s. 694, 696, 704. – W inwentarzu z Pokarmina z 1437 r. wymieniono 64 księgi, w 1447 – 60 ksiąg, w 1452 – 42 księgi; GAB, s. 232, 236-37, 242. – W inwentarzu z Ragnety wymieniono w 1412 r. 13 ksiąg w 1419 – 16 ksiąg, w 1432 – 14 ksiąg, w 1441 – 16 ksiąg; GAB, s. 268, 276, 284, 289. – W inwentarzach z Radzyna, z tego samego roku 1411 (27.VI. i 28.X.), zanotowano w jednym 12 ksiąg, w drugim zaś 15 ksiąg.

²⁷ 1443: „item 1 messebuch, item 1 gradale, item 1 brevir“; 1449: „3 messebucher, 2 selter, 1 alth gradale, 1 anthiphonarium, 1 nuwe buch mit rothem leder, 1 buch mit rothem oberczogen... (zcu Sente Michels altare) 1 buch“ – GAB, s. 713, 716-17.

²⁸ Wydał go W. Zieseimer, *Zur Kenntnis des Bibliothekswesens Preussens im 15. Jahrhundert*, (W:) Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr., Königsberg 1929, s. 393-400, tekst „Registrum librorum hospitalis sancte Elizabeth in Gdanczk“ na s. 396-400.

²⁹ „Item duo tractatus de terra sancta... Item de indulgenciis terre sancte. Item liber de gestis et translationibus sanctorum trium regum. Item de Johanne presbytero... Item historia Jerosolomica cum registro. Item alia historia eiusdem tenoris“; „Opus Aviani. Item Esopus“.

³⁰ Bałga – 1437: „item 1 ewangeliale obersilbert 1 helffte“, podobny zapis w r. 1441; GAB, s. 167, 172. – Radzyn – 1409: „item ewangeliarium mit heiligethum“, 1412: „1 ewangeliarium belegit mit solber und heiligethum“; GAB, s. 564, 566. – Ostróda – 1437: „item 1 buch mit ewangelien und mit heilighum“, 1507: „1 ewangeliumbuch silbern“, 1516: „1 beschlagenn buch mit silber ubergult dorinne das heyltum wirt gehalten“; GAB, s. 331, 343, 345. – Starogród Chełmiński – 1412: „1 ewangeliumbuch mit heiligethum“, 1434: „1 buch mit silber beleit ful heiligthum“; GAB, s. 503, 507. – Dzierżoń – 1415: „eyn buch mit heiligethum“, 1434: „1 buch mit heiligethum von koppir“ (miedziane okładki); GAB, s. 133, 139. – Przemk – 1507: „1 silbern ewangelienbuch mit reliquien“; GAB, s. 146. – Królewiec – 1431: „1 ewangeliarium mit heiligethum“, podobny zapis w inwentarzu z lat następnych; GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40. – Malbork – 1398: „item 1 silbiryne buche“, 1439: „eyn messebuch mit silbernen breteren“; MAB, s. 125, 133.

³¹ GAB, s. 694; por. też Bałga – 1437: „item 9 bucher, 7 deutsche und 1 latynsch“, a dalej wymieniono w inwentarzu tytuły 21 ksiąg liturgicznych, GAB, s. 167.

³² GAB, s. 232 oraz s. 236 (Pokarmin – 1447). Por. nadto Malbork – 1437: „item 19 bucher deutsch“, 1439: „item 20 dutsche bucher“ (MAB, s. 129, 133); Lochstedt – 1429: „2 deutsche bucher“ (GAB, s. 47); Dzierżoń – 1434: „5 deutsche grosse bucher“ (GAB, s. 139); Przemk – 1441: „6 deutsche bucher“ (GAB, s. 144); Bałga – 1412: „item 10 ducze bucher“ (GAB, s. 160 oraz s. 167 – 1437 r.); Klajpeda – 1416: „2 dutsche bucher“ (GAB, s. 307 oraz s. 308 – 1420 r.); Ostróda – 1411: „item 6 deutsche buchir“ (GAB, s. 328); Brodnica – 1428: „item 5 deucze bucher“ (GAB, s. 389 oraz s. 391 – 1437, s. 395 – 1447); Golub – 1416: „1 kaste mit 8 dutschen buchern“ (GAB, s. 403); Kowalewo – 1411: „item 8 dutsche bucher“ (GAB, s. 414 oraz s. 416 – 1416, s. 418 – 1421; w r. 1430 „5 dewtsche bucher“, s. 419 i podobnie s. 421 – 1436, s. 422 – 1438, s. 424 – 1442, s. 445 – 1431); Świecie – 1427: „item 8 duthsche bucher“

(GAB, s. 624 oraz s. 625 – 1434, s. 627 – 1438, s. 632 – 1440); Gdańsk – 1416: „9 dutsche bucher” (GAB, s. 694 oraz s. 696 – 1418 „19 dutsche bucher”, s. 704 – 1428 „9 dutsche bucher”).

³³ MAB, s. 129 i podobnie s. 133 – zapis z 1439 r. Por. też Pokarmin – 1452: „item 13 bucher an kethen gesmid, item 1 decretale ouch angesmid” (GAB, s. 242); Gdańsk – 1428: „item 3 predigatbucher angesmyth in die kirche”. Owe księgi przykute łańcuchami do pulpitu (ławy) miały zwykle charakter dzieł podręcznikowych – z zakresu prawa, kaznodziejstwa, duszpasterstwa, z których korzystano na miejscu, a więc w kościele, zakrystii, wydzielonej kaplicy.

³⁴ Zobacz zamieszczony w aneksie „Wykaz księgozbiorów, ksiąg krzyżackich w Prusach”.

³⁵ MAB, s. 124, 132-134.

³⁶ MAB, s. 1, 149.

³⁷ Por. tu uwagi W. Ziesemera, MAB, s. VII.

³⁸ Por. Capitelsbeschlüsse (1268-89), 1; Gesetze Burchards von Schwanden (1289), 4 – Perlbach, Statuten, s. 135, 139.

³⁹ Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409, ed. E. Joachim, Königsberg 1896, s. 15-16, 56-57, 96-97, 155. – Problem produkcji ksiąg rękopiśmiennych w Malborku i w innych pruskich domach krzyżackich wymaga jeszcze odrębnego opracowania.

⁴⁰ W rachunkach malborskich nazwano go „her Davidis schriber” (s. 97).

⁴¹ Marienburger Treslerbuch, s. 96-97, 155, 189.

⁴² „... dy selben geschreben privilegja in deutsch gemachet dem marschalk geantwert synt” – tamże, s. 97.

⁴³ Zob. „Wykaz księgozbiorów” w aneksie; w 1431 r. zanotowano jednak 67 ksiąg – GAB, s. 29.

⁴⁴ Por. „Wykaz księgozbiorów” w aneksie.

⁴⁵ „Wykaz księgozbiorów” w aneksie, nr 119, 139, 72.

⁴⁶ Por. „Wykaz księgozbiorów” w aneksie.

⁴⁷ Zob. GAB, indeks „Bucher”.

⁴⁸ Królewiec – 1431: „3 bucher biblie”, to samo: 1434, 1436, 1437, 1438 (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40); Malbork – 1394: „1 biblia in 5 teylen”, (MAB, s. 124); Pokarmin – 1508, Ryn – XVI w. (GAB, s. 247, 206); Bałga – 1437: „item 2 partes biblie” (GAB, s. 167). – Krzyżacka „Biblia solemniss” (część III), kopiowana w r. 1321 na zlecenie Ludera z Brunszwiku, jako koptura dzierzgońskiego, znajduje się w Bibliotece Kapitulnej na Wawelu, rkps 63; darował ją katedrze krakowskiej król Władysław Jagiełło po wyprawie 1410 r. Kodeksowi temu poświęcam odrębne opracowanie.

⁴⁹ Tak w Elblągu – 1440 (GAB, s. 39); tu też odnotowano „tabula auctoritatum et summarum biblie”.

⁵⁰ Starogród Chełmiński – 1441 (GAB, s. 512); tu też odnotowano „de vita apostolorum” („liber de apostolis” – 1436, s. 510).

⁵¹ Elbląg – 1440: komentarze do ksiąg biblijnych (GAB, s. 93). Malbork – 1394, 1398: „Gorra (Nicolaus Gorranus) super Matheum”, inne komentarze biblijne (MAB, s. 124, 126), Elbląg – 1440: „dicta Gorri super Lucam et super Matheum” (GAB, s. 93). Postylle Mikołaja de Lyra: Królewiec – 1431-1438 (GAB, s. 29-40), Grudziądz – 1447 (GAB, s. 610), Ryn – 1524 (GAB, s. 203, 206). „Buch mit sermones”: Dzierzgoń – 1415, 1418 (GAB, s. 134, 135), Ostróda – 1449 (GAB, s. 337); „sermones (sermocionalia) de tempore, de sanctis”: Grudziądz – 1434-1447 (GAB, s. 602, 605, 608, 610), Ostróda – 1437, 1449 (GAB, s. 331, 337), Ryn – XVI w. (GAB, s. 206), Brodnica – 1438 (GAB, s. 393); „predigbucher (predigatbucher)”: Królewiec – 1431 („16 predigebucher”, GAB, s. 29; podobnie w 1434-1438 r., s. 32, 34, 39, 40), Gdańsk – 1428 („3 predigatbucher angesmyth in die kirche”, GAB, s. 704); ponadto „sermones Succ”: Malbork – 1398 (MAB, s. 126), Elbląg – 1440 i Grudziądz – 1447 (GAB, s. 93, 610); „postilla Conradi”: Starogród Chełmiński – 1434-1441 (GAB, s. 508, 510, 512); „Jacobinus” (Jakub de Voragine [?], Sermones lub Legenda aurea): Starogród Chełmiński – 1441 (GAB, s. 512).

⁵² Malbork – 1394, 1398: „1 buch proprietatis rerum” (MAB, s. 124, 126).

⁵³ Grudziądz – 1413, 1414 (GAB, s. 600, 602), Ostróda – 1437, 1449 – tu „Compendium” wymienione wśród „5 bucher sermones”, a więc wyraźnie dzieło to traktowano jako pomoc w kaznodziejstwie (GAB, s. 332, 337). – Spośród innych dzieł piśmiennictwa religijnego inwentarze wymieniają: „summa secunda secunde b. Thome” (Elbląg – 1440, GAB, s. 93), „liber spiritualis gracie” (Starogród Chełmiński – 1434-1441, GAB, s. 508, 510, 512).

⁵⁴ Malbork – 1394, 1398 (MAB, s. 124, 126), Królewiec – 1431-1438 (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40), Bałga – 1437, 1441 (GAB, s. 167, 172), Elbląg – 1440 (GAB, s. 93), Starogród Chełmiński – 1441 (GAB, s. 512).

⁵⁵ Malbork – 1394, 1398 (MAB, s. 124, 126), Elbląg – 1440 (GAB, s. 93).

⁵⁶ „Decretale”: Gniew – 1416 (GAB, s. 743 „decretales angesmyth obir 4° decretalium”), Pokarmin – 1437-1452 (GAB, s. 232, 237, 242); „Liber sextus decretalium”: Ostróda -1437, 1449 (GAB, s. 331, 337); „Summa Pysani”: Malbork – 1394, 1398 (MAB, s. 124, 126), Starogród Chełmiński – 1434-1441, tutaj też „dicta Aurisse” wśród ksiąg prawniczych (GAB, s. 508, 510, 512); „Distinctiones Mauricii”: Królewiec – 1431-1438 (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40); „Compendium obir summarum, questiones summarum”: Ostróda – 1437 (GAB, s. 332); „Accortata summarum” Grudziądz 1434-1447 (GAB, s. 602, 605, 608, 610). – Kilka dzieł prawniczych odnotowano też w inwentarzu kościoła parafialnego w Toruniu – 1405 (GAB, s. 462).

⁵⁷ Królewiec – 1431: „speculum historiale, secunda pars speculi historialis et tertia pars eiusdem”, podobnie też w następnych inwentarzach z r. 1434, 1436, 1437, 1438 (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40). – Na temat przekładu niemieckiego „Speculum historiale” zob. D. Schmidtke, Repräsentative deutsche Prosa handschriften, s. 361-362, 368-370. – „Quinternen mit historien”, zanotowane w Kłajpedzie – 1416, 1420 (GAB, s. 307, 308) oraz „sexternen newer historien” w Brodnicy – 1428-1447 (GAB, s. 389, 391, 392, 395) – to zapewne teksty liturgiczne, responsoria lub officia świętych.

⁵⁸ E. Kuhnert, Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg, Leipzig 1926, s. 8-10; G. Goldschmidt, Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der Handschriftensammlung der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg i.Pr., (W:) Königsburger Beiträge, Königsberg 1929, s. 125, 128-131.

⁵⁹ M.in. „Visiones sancte Birgitte”, „liber Malogranati castri Marienburgensis in quo tractatur de statu perfectorum”, „tractatus fidei contra diuersos errores...”, „Horologium sapientiae” (Henryka Suso), „visiones coelestium”, „Lombardica hystoria” (tj. „Legenda aurea” Jakuba de Voragine) – G. Goldschmidt, op. cit., s. 129-131.

⁶⁰ Zob. fragmenty katalogu Polyphemusa drukowane przez G. Goldschmidta, s. 130-131.

⁶¹ Inwentarz domu zakonnego w Tapiawie z 1508 r. notuje tylko 7 ksiąg liturgicznych (inwentarz z 1436 – 6 ksiąg liturgicznych), GAB, s. 59.

⁶² E. Kuhnert, op. cit., s. 9-10. Z Malborka pochodził np. „liber Malogranati castri Marienburgensis” – zob. wyżej, przypis 59.

⁶³ Katalog Polyphemusa notuje np. kodeks „Dis ist die vorrede in die auslegung also sie Sanct Thomas von Aquin den prediger Bruderorden gemacht hat auf das Euangelium das Sanct Matheus hat beschriben” (Goldschmidt, s. 130). Jest to zapewne ten sam kodeks, który zanotowany został w inwentarzu Królewca (1434): „eyns das hebt sich also an: «Dis ist die vorrede in die uslegunge» und ist Thomas de Aquino” (GAB, s. 32; tak samo w inwentarzach z r. 1436, 1437, 1438 – GAB, s. 35, 39, 40). Był to przekład niemiecki komentarza do Ewangelii św. Mateusza Tomasza z Akwinu; ten luksusowy kodeks znajdował się jeszcze do r. 1944 w Bibliotece Uniwersyteckiej w Królewcu (ms 885) – zajmowali się nim T. Herrmann (1935) i W. Ziesemer (1942) – zob. niżej przypis 83.

⁶⁴ Gesetze, 17: „In singulis domibus scripta habeatur regula...”, „Daz in ieglicheme hūse sīn sal die regele unde die gesetzedede...”; Gesetze, 27: „In omnibus nostris domibus regula et consuetudines ter in anno... legantur fratribus...”; por. też Littera fratris Everhardi de Seyne (1251), 14 – oraz Gesetze Dītrichs von Altenburg (1335-1341), 26 – Perlbach, Statuten, s. 71, 74, 161, 151.

⁶⁵ Starogród Chełmiński (1441): „1 deutsch ordenbuch” (GAB, s. 512); Barciany (1437): „1 ordenbuch” (GAB, s. 248); Pokarmin (1437, 1447, 1452): „1 regil” (GAB, s. 232, 237, 242); Elbląg (1440): wśród „deutsche bucher” – „item des ordens privilegia und des ordens regel” (GAB, s. 93); Ostróda (1449): „1 ordenbuch” (GAB, s. 337); Radzyń (1411-1438): „1 ordenbuch” (GAB, s. 565, 567, 571, 572, 574, 576,

578, 579); Rogoźno (1438-1448): „1 ordenbuch” (GAB, s. 549, 551, 552, 554, 556); Człuchów (1437): „item des ordens buch” (GAB, s. 667); Toruń (1431-1446): „1 privilegium”, (1446): „1 ordenbuch” (GAB, s. 444, 446, 450, 458). Z Torunia zachowała się też jeden egzemplarz reguły i statutów w wersji niemieckiej – Perlbach, Statuten, s. XX-XXI.

⁶⁶ Królewiec (1431-1438): „1 buch dorus man regiret” (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40); mogło tu jednak chodzić o księgę liturgiczną, jak w inwentarzu z Pokarmina (1437, 1447, 1452): „item 5 bucher zcu regiren” (GAB, s. 232, 237, 242) lub Malborka (1437): wśród ksiąg liturgicznych „eyn buch doe die rectores usz syngen ader regiren” (MAB, s. 129).

⁶⁷ Pergaminowy kodeks reguły i statutów w wersji niemieckiej z XV w., pochodzący z domu krzyżackiego w Grudziądzu opisał Perlbach, Statuten, s. XXI.

⁶⁸ Zob. „Wykaz księgozbiorów” w aneksie.

⁶⁹ Są to inwentarze z Malborka – 1394, 1398, Królewca – 1431, 1434, 1436, 1437, 1438, Elbląga – 1440, Tczewa – 1440, Grudziądz – 1447, Grunhoffo – 1513 („2 deutschs ewangelienbucher”), Ostróda – 1437, 1449, Człuchowa – 1437, Torunia – 1414-1446; zob. „Wykaz księgozbiorów” w aneksie.

⁷⁰ Malbork – 1394, 1398 (MAB, s. 124, 125); Królewiec – 1434, 1435, 1437, 1438 (GAB, s. 32, 35, 39, 40); Elbląg – 1440 (GAB, s. 93); Grudziądz – 1413: „1 cleyen passionale”, 1414, 1447 (GAB, s. 600, 602, 610); Bałga – 1437, 1441 (GAB, s. 167, 172); Ostróda – 1437 (GAB, s. 331); Toruń – 1414-1446 (GAB, s. 439, nn); Rogoźno – 1414 (GAB, s. 540). Zanotowany wśród „deuwsche bucher” w inwentarzu Człuchowa „1 buch de sanctis, item noch 1 buch de sanctis” (GAB, s. 667) mógł być naszym Pasjonalem lub zbiorem kazań. – Na temat tego utworu hagiograficznego, zachowanego w 130 rękopisach i fragmentach zob. W. Krogmann, *Passional*, (W:) *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Bd.V, Berlin 1955, szp. 863-867; H.G. Richert, *Wege und Formen der Passionalüberlieferung*, Tübingen 1978; K. Gärtner, *Zur Überlieferungsgeschichte des „Passional”*. „*Zeitschrift für deutsche Philologie*” 104 (1985), s. 35-69.

⁷¹ Malbork – 1394: „der vetere buch”, 1398: „der vater buch” (MAB, s. 124, 125); Królewiec – 1431-1440 (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40); Elbląg – 1440 (GAB, s. 93); Ostróda – 1437 (GAB, s. 332); Toruń – 1418-1446 (GAB, s. 436, 438, 439, 441, 449, 450, 453, 456, 458); Człuchów – 1437 (GAB, s. 667).

⁷² Ein rot soltu noch schawen
Bei der schonen jungfrawen,
Gotes muter, Marien:
Di mit herten freien
Di werlt hin varn liessen
Und Marie ritter hiessen;
Ir liebes chind si rachen,
Durch irn willen prachen
Ritterlich si manig sper.
Ein plutig tod was ir ger,
Den ir genug auch funden
Mit vil tieffen wunden.

Cyt. za W. Ziesemer, *Die Literatur*, s. 42; „Väterbuch” wydał K. Reissenberger, Berlin 1914.

⁷³ Por. G. Eis, *Das Väterbuch*, (W:) *Deutsche Literatur des Mittelalters*, t. IV (1953), szp. 677-681.

⁷⁴ Malbork – 1394, 1398 – były tu 2 egzemplarze razem z niemieckim opracowaniem *Pieśni o Rolandzie* („item Barlaam und Rulant in eyne buche”, „item Barlaam unde der Stricker in eyne buche” – MAB, s. 124, 125); Elbląg – 1440, Ostróda – 1437 (GAB, s. 93, 332).

⁷⁵ Malbork – 1394: (po Väterbuch) „item dyalogorum”, 1398: „der vater buch und dyalogorum” (MAB, s. 124, 125). „Dialogi” Grzegorza Wielkiego – jak wiadomo – opowiadały w czterech księgach o życiu i cudach ojców włoskich, księga druga poświęcona została św. Benedyktowi. O popularności tego dzieła w średniowieczu: G. Dufner, *Die „Dialoge” Gregors des Grossen in Wandel der Zeiten und Sprachen*, Padova 1968.

⁷⁶ Człuchów – 1437: „item von sunte Jorgen”, „item 1 buch von leben Dorothee” (GAB, s. 667).

⁷⁷ Królewiec – 1431-1438: „buch de sancto Nicolao”, utwór wymieniony przed „dewtsche bucher”, choć był tu też zanotowany utwór w języku niemieckim „eyn buch Ruland” (GAB, s. 29, 32, 34, 39, 40); Starogród Chełmiński – 1441: „1 buch de Sancta Barbara mit 2 solbren clausuren” (GAB, s. 512).

⁷⁸ GAB, s. 54.

⁷⁹ Malbork – 1394: „1 teyl der duczchen bybliam”, 1398: „item 2 teil von der duczchen bybliam” (MAB, s. 124, 125); Królewiec – 1431: „das erste buch biblie”, „1 deutzsch ewangeliarium von der newen ee”, 1434: „das erste buch biblie”, „eyn ewangeliarium der nuwen ee”, „eyns veteris et novi Testamenti” (wśród „dewtsche bucher”) – por. też inwentarze z r. 1436 (tu m.in. „1 buch von der newen und alden ee”), 1437, 1438 (GAB, s. 29, 32, 35, 39, 40); Grudziądz – 1434: „1 deutchs buch das ist pars biblie”, 1436: „1 deutsch buch das ist pars biblie” i „deutsche ewangelia”, tak samo w inwentarzach z 1440 i 1447 r. (GAB, s. 602, 605, 608, 609-10); Toruń – 1414: „item 1/2 biblia dutsch” (1418 – „1 buch pars biblie dutsch”) i „ewangelia dutsch” – por. też inwentarze z r. 1422, 1424, 1428, 1431, 1436, 1437, 1440, 1441 (GAB, s. 435-450); Człuchów – 1437: (wśród „dewtsche bucher”) „item corpus ewangelicum” (GAB, s. 667); Elbląg – 1440: (wśród „deutsche bucher”) „1 biblie” (GAB, s. 93); Grunhoff – 1447.

⁸⁰ Grudziądz – 1413: „item 1 ducz salter” – podobnie w r. 1414, 1440, 1447; Gniew – 1416-1422: „1 salter halb duwtsch und halb latten” (GAB, s. 600, 602, 608, 610, 743, 745).

⁸¹ „Hester und Judith (in eyrme buche)” – Malbork 1394, 1398 (MAB, s. 124, 125); „Judith” – Królewiec 1431-1438 (GAB, s. 29-40); „Hester” – Elbląg 1440 (GAB, s. 93); „Job” – Malbork 1394, 1398; Elbląg 1440; „Machabeorum” – Elbląg 1440. W Elblągu zresztą zanotowano w 1440 r. także inne księgi biblijne: „item 1 prophetenbuch” – może znany przekład prozaiczny księgi proroków, dokonany na zlecenie marszałka zakonu Siegfrieda von Tahenfeld przez kustosa minorytów toruńskich Clausa Cranc, w I poł. XIV w.; dalej „item pentateucus Josue, item Ezechiel, Esdre etc.”, „item paralipomenon Job”. – „Apokalipse” (Henryka von Hesler) w Malborku 1394, 1398; w Człuchowie 1437: „appokalipse dewtsch” i może w Ostródzie 1437: „item 1 buch das hebit sich an herre got schepper” (GAB, s. 667, 332). – W Starogrodzie Chełmińskim 1436: „1 buch das der apostolis” (także 1436, 1444 – GAB, s. 508, 510, 512), może to niemiecki przekład prozą Dziejów Apostolskich, o którym pisze W. Ziesemer, Die Literatur, s. 88.

⁸² Królewiec 1434: „1 buch von unsirs herren kindheit” (wśród „dewtsche bucher”), także 1436, 1437, 1438; Ostróda 1437: „item 1 buch von der iogunt unsers herren” (GAB, s. 32-40, 331).

⁸³ Królewiec 1434: (wśród „dewtsche bucher”) „eyns das hebt sich also an «Dis ist die vorrede in die uslegung» und ist Thomas de Aquino”, także 1436, 1437, 1438 (GAB, s. 32-40); zapewne też Malbork 1394, 1398: „ein glosa obir Lucam” (MAB, s. 124, 125) i Ostróda 1437: „item obir Johannem ewangelistam eyn gros buch” (GAB, s. 332). – Księgi te częściowo zachowały się do czasów II wojny w Bibliotece Uniwersyteckiej w Królewcu. Były to 3 ozdobne kodeksy dużego formatu: ms 885 – komentarz do Mateusza, ms 886 (dziś Bibl. Uniw. w Toruniu, Rps 76/V) – komentarz do Marka i ms 887 (dziś Bibl. Uniw. w Toruniu, Rps 68/V) – komentarz do Łukasza. Ich zdobnicтво omówił T. Herrmann, Buchmalerei im Deutsch-Ordenslande. „Altpreussische Forschungen” 12 (1935), s. 232-255; analizę językową przeprowadził W. Ziesemer, Catena aurea. „Altpreussische Forschungen” 19 (1942), s. 187-199. – Por. też. D. Schmidtke, Repräsentative deutsche Prosa handschriften, s. 359-360, 367-368.

⁸⁴ Perlbach, Statuten, s. 25: Prolog 4.

⁸⁵ Petri de Dusburg Cronica terre Prussie, I, 1 i I, 31: „... quam potenter et magnifice, quam eleganter et strenue magister et fratres predicti, tamquam alteri Machabei, in ampliando fines Christianorum et dilatando, in impugnando hostes, in expugnando munitiones ingesserint manus suas...” – Nicolaus von Jeroschin, Kronike von Pruzinlant (w. 5870 nn): „... wî hêrlîch und wî rîttîrlich / der meistir und dî brûdre sîn, / dî dâvor genennit sîn, / recht als der Machabêin trucht / wantin mit volligir tucht / darûf ire hende, / daz sî der cristnen ende / gebreittin und gemachtin wit...”

⁸⁶ H. Grundmann, Deutsches Schrifttum, s. 34; G. Jungbluth, Literarisches Leben, s. 31-32.

⁸⁷ Przykłady cytuje G. Jungbluth, op. cit., s. 37-38, 47, przypis 58.

⁸⁸ G. Jungbluth, s. 49, przypis 72.

⁸⁹ W. Ziesemer, Die Literatur, s. 82-83.

⁹⁰ Malbork – 1394 i 1398 (MAB, s. 124, 125); Toruń 1414-1446: „item 1 dewtsch buch summa Johannis”, „1 summa Johannis dutschs” (GAB, s. 435-458); Elbląg – 1440 (GAB, s. 93).

⁹¹ Ostróda 1437 (GAB, s. 332).

⁹² Por. M. Hamm, H. Ulmschneider (ed.), Die „Rechtssumme“ Bruder Bertholds. Eine deutsche abecedarische Bearbeitung der „Summa confessorum“ des Johannes von Freiburg, Bd. I-VII, Tübingen 1978-1991. — Mógł to być jednak również tom niemieckich kazań głośniego w XIII w. kaznodziei, franciszkanina Bertolda z Ratzybony.

⁹³ Ostróda 1437: „item 3 bucher unser frauwen botschaft“ (GAB, s. 332).

⁹⁴ Toruń 1414: „item speculum humane salvacionis dutsch“, także 1418-1446 (GAB, s. 435-458); Elbląg 1440: „(deutsche bucher) der grosse spigel an czween buchern“ (GAB, s. 93). — O tym dziele A. Wilson, J.L. Wilson, A medieval mirror: Speculum Humanae Salvationis 1324-1500, Berkeley-Los Angeles 1984; por. też H. Appuhn, Die Bilder des mittelalterlichen Erbanungsbuches Speculum humanae salvationis, Dortmund 1981.

⁹⁵ Człuchów 1437: „item von den 10 geboten“, „item 1 buch obir das paternoster“ — oba te utwory wśród książek niemieckich w inwentarzu (GAB, s. 667). — Utworem zawierającym objaśnienia Dziesięciorga Przykazań — w formie dialogu między mistrzem a uczniem — był popularny w późnym średniowieczu „Seelentrost“, powstały w połowie XIV w. — odnotowano go w Królewcu 1434-1438: „(dewtsche bucher) der selen trost“ (GAB, s. 32-40). — Por. A. Hübner, Seelentrost, (W:) Deutsche Literatur des Mittelalters, IV (1953), szp. 147-150; ponadto J. Geffcken, Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts, Leipzig 1855, vol. I-II (Die zehn Gebote, Bildtafeln nach Cod. Heid. 438).

⁹⁶ W. Ziesemer, Die Literatur, s. 93-94; W. Brauns, Die Livländische Reimchronik, (W:) Deutsche Literatur des Mittelalters, V (1955), szp. 956-967.

⁹⁷ Nicolaus von Jeroschin, Kronike von Pruzinlant (w. 162-165): „mug allen dűtschin lűten dű wundir unde zeichin gots, dű nűch gűte sűns gebots in Prűzinlande sűn geschűn...“ — Scriptores rerum Prussicarum, I (1861), s. 305.

⁹⁸ Malbork 1394, 1398: „dy cronike von Lyeflande“, „dy cronike obir Lyfland“ (MAB, s. 124, 125); Toruń 1418: „item die Lieflandische cronica dűtschs“ i podobnie w inwentarzach 1422-1446 (GAB, s. 436-458).

⁹⁹ Malbork 1394, 1398: „cronike von Pruessen“, „dy cronika obir von Pruschen“ (MAB, s. 124, 125); Królewiec 1434-1438: „die preusche cronica“ (GAB, s. 32-40).

¹⁰⁰ Człuchów 1437, Elbląg 1440 (GAB, s. 667, 93).

¹⁰¹ W Malborku były dwa kodeksy, w których tekst Pieśni o Rolandzie oprawiono razem z legendą o Barlaamie i Jozafacie — 1394, 1398: „item Barlaam, und Rulant in eyne buche“, „item Barlaam unde der Stricker in eyne buche“ (MAB, s. 124, 125); Królewiec 1431-1438: „1 buch von Ruland“; Toruń 1414: „item 1 dűtsch Ruland“, także w inwentarzach z 1418-1446; Człuchów 1437: „1 buch von Ruland“ (GAB, s. 29-40, 435-458, 668).

¹⁰² Królewiec 1434-1448: „eyns das heist der welsche gast“ (GAB, s. 32-40).

¹⁰³ Było to zgodne z formacją duchową średniowiecznego monastycyzmu. O kształtowanej przez lekturę Biblii umysłowości średniowiecznych mnichów pisze J. Leclercq, L'amour des lettres et le désir de Dieu. Initiation aux auteurs monastiques du Moyen-Age, Paris 1957.

¹⁰⁴ Por. tu uwagi H. Grundmanna, Deutsches Schrifttum, s. 34.

¹⁰⁵ W. Ziesemer, Die Literatur, s. 84-85.

¹⁰⁶ Por. tu np. teksty z Kronik Piotra z Dusburga i Mikołaja z Jeroschina, cytowane w przypisie 85.

¹⁰⁷ O pojęciu duchowości zob. uwagi K. Górskiego, Zarys dziejów duchowości w Polsce, Kraków 1986, s. 11-16.

ANEKS

WYKAZ KSIĘGOZBIORÓW / KSIĄG KRZYŻACKICH W PRUSACH

Wykaz opracowano na podstawie: Das Marienburger Ämterbuch, ed. W. Ziesemer, Danzig 1916 (dalej cytowane MAB); Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens, ed. W. Ziesemer, Danzig 1921 (cytowane niżej GAB)¹.

L.p.	Miejscowość/dom zakonny – rok	Ogólna ilość ksiąg	Księgi niemieckie	Księgi liturgiczne
1	2	3	4	5
1.	Malbork – 1383: wielki komtur (MAB,1)	1	-	1
2.	Malbork – 1394: zamek (urząd dzwonnika, "glockenamt") (MAB,124)	58	12	32
3.	Malbork – 1398: jak wyżej (MAB,125-26)	64	12	35
4.	Malbork – 1437: jak wyżej (MAB,127,129-30)	81	19	40
5.	Malbork – 1439: jak wyżej (MAB, 132-34)	83	20	41
6.	Malbork – 1430: urząd ogrodnika ("gartenamt") (MAB,149)	3	-	3
7.	Piotr z Ornety (Wormdith), prokurator zakonu w Rzymie – 1419 (MAB,164)	6	1	2
8.	Królewiec – 1431 (GAB,29)	67	4	26
9.	Królewiec – 1434 (GAB,32)	73	11	32
10.	Królewiec – 1436 (GAB,34-35)	73	11	28
11.	Królewiec – 1437 (GAB,39)	73	10	26
12.	Królewiec – 1438 (GAB,40)	73	10	27
13.	Angerburg (komturia Królewiec) – 1507 (GAB,69)	2	-	2
14.	Angerburg -1508, 1510, 1513, 1514, 1523 (GAB,70,72,74,75)	2	-	2
15.	Bałga (Bałga – komturia) – 1437 (GAB,167)	41	7	21
16.	Bałga – 1441 (GAB,172)	33	9(?) ²	21
17.	Bałga – 1507,1508 (GAB,174)	12	-	12
18.	Barciany (Barten, komturia Pokarmin) – 1420 (GAB,193)	13	-	13
19.	Barciany – 1437 (GAB,248)	12	-	11
20.	Barciany – 1507, 1508 (GAB,249,250)	5	-	5
21.	Bierzgłowo (Birgelau, komturia) – 1415 (GAB,489)	6	-	6
22.	Bierzgłowo – 1416 (GAB,490)	1	-	1
23.	Bierzgłowo (komturia Toruń) – 1428 (GAB,443)	1	-	1
24.	Biestern (komturia Bałga) – 1441 (GAB,171)	1	-	1
25.	Bratian (Brattian, wójtostwo) – 1421, 1431 (GAB,368)	4	-	4
26.	Bratian – 1437 (GAB,371)	5	-	5

¹ W nawiasie przy każdej pozycji podano nazwę źródła w skrócie i stronę.

² "9 bucher deutsch und latinisch".

1	2	3	4	5
27.	Bratian – 1438 (GAB,371)	3	-	3
28.	Bratian – 1439, 1442, 1447 (GAB,372,373,374)	5	-	5
29.	Brodnica (Strasburg, komtura) – 1428 (GAB,388)	21	5	16
30.	Brodnica – 1437 (GAB,391)	22 ³	5	17
31.	Brodnica – 1438 (GAB,392)	22 ³	5	17
32.	Brodnica – 1447 (GAB,395)	21 ³	5	16
33.	Bytów (Bütow) – 1437 (GAB,681)	3	-	3
34.	Człuchów (komtura) – 1437 (GAB,667)	32	13	18
35.	Działdowo (komtura Ostróda) – 1507, 1508 (GAB,351,352)	3	-	3
36.	Dzierzgoń (Christburg, komtura) – 1415 (GAB,133-4)	12	-	11
37.	Dzierzgoń – 1418 (GAB,135)	13	-	12
38.	Dzierzgoń – 1422 (GAB,136)	14	-	13
39.	Dzierzgoń – 1434 (GAB,139-40)	16	-	16
40.	Elbląg (komtura) – 1440 (GAB,93)	64	10	37
41.	Elk (Lyck-Licke, komtura Bałga) – 1507, 1508 (GAB,206,207)	1 ⁴	-	1
42.	Gdańsk (komtura) – 1416 (GAB,694)	29	9	-
43.	Gdańsk – 1418 (GAB,696)	39	19 ⁵	17
44.	Gdańsk – 1420 (GAB,698)	21 ⁶	-	21
45.	Gdańsk – 1428 (GAB,704)	32	9	20
46.	Gdańsk (szpital św. Elżbiety – Elendenhof) – 1416 (GAB,710)	5	-	5
47.	Gdańsk (szpital) – XV w. (ok. 1420) (GAB,712)	10	-	10
48.	Gdańsk (szpital) – 1443 (GAB,713)	3	-	3
49.	Gdańsk (szpital) – 1449 (GAB,716)	10	-	8
50.	Gierdawy (Gerdauen-Girdawen, komtura Królewiec) – 1402 (GAB,67)	3	-	3
51.	Gierdawy – 1437 (GAB,68)	1	-	1
52.	Giżycko (Lec-Letzenn, komtura Pokarmin) – 1513 (GAB,253)	2	-	2
53.	Gniew (Mewe, komtura) – 1416 (GAB,743)	19	1	17
54.	Gniew – 1422 (GAB,745)	18	1	17
55.	Golub (komtura) – 1413 (GAB,401)	3	-	3
56.	Golub – 1416 (GAB,403)	18	8	10
57.	Golub – 1421 (GAB,404)	9	-	9
58.	Golub – 1433 (GAB,405)	6	-	6
59.	Golub – 1436 (GAB,406)	7	-	7
60.	Golub – 1437 (GAB,406)	5	-	5
61.	Golub – 1442 (GAB,407)	8	-	8
62.	Golub – 1449 (GAB,408)	9	-	9
63.	Grudziądz (Grudenz, komtura) – 1413, 1414 (GAB,600,602)	21	5	15
64.	Grudziądz – 1434 (GAB,602)	20	1	15
65.	Grudziądz – 1437 (GAB,605)	22	4	16
66.	Grudziądz – 1440 (GAB,608)	25	4	16
67.	Grudziądz – 1447 (GAB,609-10)	28	4	17
68.	Grunhoff (Grünhof, komtura Królewiec) – 1513 (GAB,54)	4	2	2
69.	Łława (Ylaw-Pr.Eylau, komtura Bałga) – 1441 (GAB,170)	5	-	5
70.	Łława – 1508 (GAB,175)	2	-	2
71.	Łława – 1521 (GAB,176)	3	-	3
72.	Kętrzyn – Rastembork (komtura Bałga) – 1420 (GAB,195)	11	-	11
73.	Kętrzyn – 1437 (GAB,179)	9	-	9

³ Włączyłem "3 sextemen newer historien", nie włączyłem natomiast "1 lade mit applasbriefen".

⁴ "1 gedruckt missal gehort dem hern comthur".

⁵ Zapewne pomyłka w zapisie.

⁶ W inwentarzu: "summa der bucher 20".

1	2	3	4	5
74.	Kętrzyn – 1442, 1447 (GAB,180,182)	8	-	8
75.	Kętrzyn – 1507, 1508 (GAB,183,185)	10	-	10
76.	Kłajpeda (Memel, komtura) – 1416 (GAB,307)	21	2	18
77.	Kłajpeda – 1420 (GAB,308)	22	2	19
78.	Kłajpeda – początek XVI w. (GAB,313)	7	-	7
79.	Kowalewo (Schonse-Schönsee, komtura) – 1415, 1419 (GAB,416,417)	26	8	18
80.	Kowalewo – 1421 (GAB,418)	25	8	17
81.	Kowalewo – 1430 (GAB,419)	14	5	9
82.	Kowalewo – 1436 (GAB,421)	13	5	8
83.	Kowalewo – 1438 (GAB,422)	14	5	9
84.	Kowalewo – 1442 (GAB,422)			
85.	Kowalewo – 1431 (GAB,445) – zapisane w inwentarzu toruńskim ("kirche czu Schonse")	14 (?)	5	6 (9?) ⁷
86.	Krzyżpork (Cruczeburg-Kreuzburg, komtura Pokarmin) GAB,245)	1	-	1
87.	Labiawa (Labiaw-Labiau, komtura Ragneta) – 1416 (GAB,274)	5	-	5
88.	Labiawa – 1419 (GAB,278)	4	-	4
89.	Labiawa – 1425, 1432, 1441, 1447 (GAB,282,286,290,295)	5	-	5
90.	Labiawa – 1513 (GAB,297)	7	-	6
91.	Lochsteten (Lochstetd, komtura Królewiec) – 1429 (GAB,47)	11	2	9
92.	Lochsteten – 1507 (GAB,51)	8	-	8
93.	Lochsteten – XVI w. (GAB,53)	18	-	18
94.	Mątwy (Montaw-Montau, komtura Malbork) – 1446 (MAB,148)	3	-	3
95.	Mątwy – 1447 (MAB,81)	2	-	-
96.	Morağ (Morungen, komtura Elbląg) – 1518, XVI w. (GAB,113,114)	8	-	8
97.	Nieszawa (Nessaw-Nessau, komtura) – 1416 (GAB,481)	13	-	13
98.	Nieszawa – 1421 (GAB, 482) ⁸	10	-	10
99.	Nuwenhoff (Neuhof, komtura Elbląg) – 1440 (GAB,97)	1	-	1
100.	Osiek (Osseg, komtura Świecie) – 1440 (GAB,630)	2	-	2 ⁹
101.	Ostróda (komtura) – 1411 (GAB,328)	23	6	17
102.	Ostróda – 1437 (GAB,331-32)	36	8	19
103.	Ostróda – 1449 (GAB, 337-38)	17 (?) ¹⁰	6	?
104.	Ostróda – 1507, 1508 (GAB,343,344)	? ¹¹		
105.	Ostróda – 1516 (GAB,346)	28 ¹²	-	28
106.	Papowo (Papow-Papau, komtura) – 1419, 1421 (GAB,518,519)	5	-	5
107.	Papowo – 1435, 1437 (GAB,521,522)	5	-	5
108.	Papowo – 1440 (GAB,523)	6	-	6
109.	Pasłek (Hollant-Pr.Holland, komtura Elbląg) – 1440 (GAB,97)	3	-	3
110.	Pasłek – 1507, 1508 (GAB,108,109)	14	-	14
111.	Pasłek – 1518 (GAB,111)	15	-	15
112.	Pokarmin (Brandenburg, komtura) – 1437 (GAB,232)	64	15	32

⁷ "item missalia" - nie wiadomo ile; może 3, jak w inwentarzu z 1430 r.

⁸ W inwentarzach z r. 1432, 1434, 1435 (GAB,484,485,486) wśród "kirchengerethe" brak ksiąg.

⁹ "1 speciale, 1 polnisch missale".

¹⁰ Ksiąg było więcej, księgi liturgiczne zapisano bez wymienienia ich liczby.

¹¹ Zanotowano tylko: "etliche deutsche und latteinische bucher" (1507), "etlich tewtsch und latinisch bucher, messebucher und ander kirchenbucher ein notdurft" (1508).

¹² "28 kirchenbucher cleynn und gros".

1	2	3	4	5
113.	Pokarmin – 1447 (GAB,236-37)	60	14	29
114.	Pokarmin – 1452 (GAB,242)	42	-	29
115.	Pokrzywno (Engelsberg, komtura) – 1413 (GAB,588)	2	-	2
116.	Pokrzywno – 1414 (GAB,589)	5	-	5
117.	Pokrzywno – 1416 (GAB,592)	2	-	2
118.	Pokrzywno (wójtostwo Rogoźno) – 1417, 1419 (GAB,544,546)	8	-	8
119.	Przezmark (Preuschenmark-Preussisch Mark, komtura Dzierzgoń) – 1441 (GAB,144)	22	6	16
120.	Puck (Putczk, komtura Gdańsk) – XV w. (ok. 1420) (GAB,717)	1	-	1
121.	Radzyn (Reddin, komtura) – 1411 (GAB,564)	12	-	12
122.	Radzyn – 1411, 1412 (GAB,564-65,566-67)	15	-	14
123.	Radzyn – 1422 (GAB,571)	15	-	14
124.	Radzyn – 1434 (GAB,572)	17	-	16
125.	Radzyn – 1434 (GAB,574)	14	-	13
126.	Radzyn – 1436 (GAB,576)	15	-	14
127.	Radzyn – 1437 (GAB,578)	11	-	10
128.	Radzyn – 1438 (GAB,578-79)	15	-	14
129.	Radzyn – 1449 (GAB,581)	16	-	16
130.	Ragneta (Ragnith, komtura) – 1412, 1414 (GAB,268,271)	13	-	13
131.	Ragneta – 1416, 1419 (GAB,273,276)	16	-	16
132.	Ragneta – 1425 (GAB,280)	16	-	16
133.	Ragneta – 1432 (GAB,284)	14	-	14
134.	Ragneta – 1441, 1444, 1447 (GAB,289,291,293)	16	-	16
135.	Rogoźno (Roghusen-Roggenhausen, wójtostwo) – 1414 (GAB,540)	8	-	8
136.	Rogoźno – 1415, 1416 (GAB,542,543)	7	-	7
137.	Rogoźno – 1417, 1419 (GAB,543,545)	9	-	9
138.	Rogoźno – 1421 (GAB,548)	8	-	8
139.	Rogoźno – 1438, 1438 (GAB,549,551)	14	-	13
140.	Rogoźno – 1442 (GAB,552)	13	-	12
141.	Rogoźno – 1443, 1448 (GAB,554,556)	14	-	13
142.	Ryn (Reyn-Rhein, komtura Bałga) – 1507 (GAB,199)	10	-	10
143.	Ryn – 1508 (GAB,200)	11	-	11
144.	Ryn – 1516 (GAB,201)	5	-	5 ¹³
145.	Ryn – 1524 (GAB,203)	12	-	5
146.	Schibelbeyn (Schivelbein, Nowa Marchia) ¹⁴ – 1413 (GAB,770)	6	-	6
147.	Schibelbeyn – 1428 ¹⁵ , 1430 (GAB,771,772)	1	-	1
148.	Sobowidz (Sobowicz, wójtostwo Tczew) – 1431 (GAB,726)	4	-	4
149.	Sobowidz – 1437, 1437 (GAB,728,730)	6	-	6
150.	Sobowidz – 1438 (GAB,731)	5	-	5
151.	Starogród Chełmiński (Aldehus-Althaus, komtura) – 1412 (GAB,503)	16	-	16
152.	Starogród Chełmiński – 1434 (GAB,507-8)	31	-	25
153.	Starogród Chełmiński – 1436 (GAB,509-10)	27	-	21
154.	Starogród Chełmiński – 1441 (GAB,511-12)	31	1	23

¹³ "2 missalia ein gedruckt und ein gschribens".

¹⁴ "in der cappelen uffm husse".

¹⁵ "in der vicarien in der pharrekirchen".

1	2	3	4	5
155.	Stębark (Tannenberg) – "cappelle – do der strit geschen ist" (kaplica na polu bitwy grunwaldzkiej) – 1411 (MAB,153)	4	-	4
156.	Stębark – "kirche off dem stritplacze" – 1416 (GAB,360)	7	-	7
157.	Szczytno (Ortelsburg, komtura Elbląg) – 1440 (GAB,100)	10	-	10
158.	Szczytno – XV w. (GAB,117)	10	-	10
159.	Szczytno – 1507, 1508, 1520 (GAB,118,119,121)	10	-	10
160.	Szczytno – 1521 (GAB,122)	8	-	8
161.	Szestno (Sestenn-Sehesten, komtura Bałga) – 1481 (GAB,188)	4	-	4
162.	Szestno – 1507, 1508 (GAB,188,189)	2	-	2
163.	Szestno – 1516 (GAB,190)	4	-	4
164.	Świecie (Swecz-Schwetz, komtura) – 1427 (GAB,624)	24	8	16
165.	Świecie – 1434 (GAB,625)	25	8	17
166.	Świecie – 1438 (GAB,627)	20(?) ¹⁶	8	12(?) ¹⁶
167.	Świecie – 1440 (GAB,629)	16	-	16
168.	Świecie – 1440 (GAB,632)	21	8	13
169.	Tapiawa (Tapiaw-Tapiaw, komtura Królewiec) – 1422 (GAB,19,22)	6	-	6
170.	Tapiawa – 1437 (GAB,59)	6	-	6
171.	Tapiawa – 1508 (GAB,59)	7	-	7
172.	Tczew (Dirssaw-Dirschau, wójtostwo) – 1439, 1446 (GAB,733,734)	6	-	6
173.	Toruń (komtura) – 1414 (GAB,435)	21	5	16
174.	Toruń – 1418 (GAB,436)	23	6	17
175.	Toruń – 1422 (GAB,438)	24	7	17
176.	Toruń – 1424 (GAB,439-40)	25	7	18
177.	Toruń – 1428 (GAB,441)	26	8	18
178.	Toruń – 1431, 1436 (GAB,444,446)	22	3	18
179.	Toruń – 1437 (GAB,449)	28	7	20
180.	Toruń – 1437 (GAB,450)	29	7	21
181.	Toruń – 1440 (GAB,453)	28	6	21
182.	Toruń – 1441 (GAB,456)	27	6	20
183.	Toruń – 1446 (GAB,458)	28	6	20
184.	Toruń – kościół farny ("pfarre") – 1405 (GAB,462)	31	-	1
185.	Tuchola (komtura) – 1417, 1420 (GAB,638,639)	7	-	7
186.	Tuchola – 1437, 1438 (GAB,644,645)	6	-	6
187.	Tylża (Tylsat, komtura Ragneta) – 1416 (GAB,274)	2	-	2
188.	Tylża – 1419 (GAB,278)	4	-	4
189.	Tylża – 1425 (GAB,282)	3	-	3
190.	Tylża – 1432 (GAB,286)	2	-	2
191.	Wenczłow (Wenzlau) (GAB,493)	5	-	5
192.	Wystruć (Isterburg, komtura Królewiec) – 1488 (GAB,63)	4	-	4
193.	Wystruć – początek XVI w. (GAB,65)	6	-	6

¹⁶ Spis ksiązek w inwentarzu niedokładny - nie policzono mszałów ("item gancze missalia").